

The Role of Silk Merchants and Sericulturists of Guilan in the Socio-Political Transformations of the Constitutional Revolution

Nadia Rah^{*}, Sina Forouzeh^{}**

Masoumali Panjeh^{*}**

Abstract

Silk was one of the strategic economic commodities in Iran during the Qajar era. Among Iran's provinces, Guilan with its unique geographical conditions and extensive mulberry orchards held a particular advantage for silk cultivation. Land reforms during the reign of Mozaffar ad-Din Shah and the transfer of crown lands to merchants and government officials led to growing discontent among sericulturists and peasants. These changes, along with increasing tax pressures and the influence of foreign companies, prompted many peasants to migrate to the Caucasus. Iranian workers in the Caucasus became familiar with Social Democratic ideas, and upon their return, played a role in the formation of local associations. Silk merchants, due to their trade relations with Europe particularly with Russia held significant economic power and thus played an influential role in organizing peasant uprisings and supporting the Constitutional movement. This article explores the role of Guilan's silk merchants and sericulturists in the social and political developments of the Constitutional Revolution. The research methodology is historical with a descriptive-analytical approach, based on library research and archival documents.

^{*} PhD candidate in History, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran,
nadia.rah@iaui.ir

^{**} Associate Professor Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), S.forouzeh@iaui.ir

^{***} Assistant Professor Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, masomalipanjeh@iaui.ir

Date received: 18/04/2025, Date of acceptance: 18/07/2025

Historical records show that associations of merchants, peasants, and workers confronted the feudal system and opposed landowners by refusing to pay taxes and rent. Rural associations and merchant guilds in Guilan played a major role in fostering unity against local rulers. Ultimately, the alliance between merchants, sericulturists, peasants, and constitutionalist fighters led to the expansion of the revolutionary movement, turning Guilan into one of the key centers of the Constitutional Revolution.

Keywords: Guilan silk, silk merchants, constitutional associations, sericulturists and peasants, Constitutional Revolution.

Interoduction

The silk industry in Guilan played a pivotal role in Iran's economy from the Safavid period to the Qajar era. Thanks to its favorable natural geography for establishing mulberry plantations and raising silkworms, Guilan was considered a privileged region for the development of this industry. Consequently, lands used for mulberry cultivation and sericulture became crown estates khaleseh and attracted the attention of local governors, laying the foundation for a silk-based economy in the province. During the Qajar era, reforms in land tenure and the privatization of a significant portion of crown lands led to transformations in the structure of capitalism across the country, including in Guilan. Moreover, the granting of governmental concessions to merchants and foreign companies such as permission to purchase land, tax reductions, and monopolies over silkworm egg imports facilitated their increasing presence in the region. These developments triggered growing dissatisfaction among domestic merchants, peasants, and local silkworm breeders. The resulting economic and livelihood pressures led many peasants and sericulture workers to migrate to the Caucasus in search of employment in oil industries and export sectors. This migration brought them into contact with Social Democratic ideologies. At the same time, discontent was mounting among various social strata in Iranian society particularly among Guilan's merchants and peasants. Through the interactions and exchanges between returning workers and merchants from the Caucasus and local actors, numerous associations (anjomans) emerged in Guilan. These associations played a foundational role in organizing peasant movements and, concurrently, in fostering constitutional and pro-freedom movements in the region.

Materials & Methods

This article employs a historical-comparative research method, using library-based data collection and drawing on historical documents, consular reports, government telegrams, and newspapers from the Constitutional period. Within the framework of social history theory, the study seeks to address the central research question: How did silk merchants and silkworm breeders contribute to the formation of associations during the Constitutional era? In pursuit of this main question, the study also examines the following sub-questions: (1) How did land reforms and the penetration of foreign companies lead to peasant dissatisfaction and subsequent migration? (2) In what ways did merchants' and peasants' associations influence the socio-political transformations of the Constitutional Revolution?

Discussion & Result

The silk industry in Guilan played a pivotal role in Iran's economy from the Safavid period to the Qajar era. Thanks to its favorable natural geography for establishing mulberry plantations and raising silkworms, Guilan was considered a privileged region for the development of this industry. Consequently, lands used for mulberry cultivation and sericulture became crown estates (*khaleseh*) and attracted the attention of local governors, laying the foundation for a silk-based economy in the province. During the Qajar era, reforms in land tenure and the privatization of a significant portion of crown lands led to transformations in the structure of capitalism across the country, including in Guilan. Moreover, the granting of governmental concessions to merchants and foreign companies such as permission to purchase land, tax reductions, and monopolies over silkworm egg imports facilitated their increasing presence in the region. These developments triggered growing dissatisfaction among domestic merchants, peasants, and local silkworm breeders. The resulting economic and livelihood pressures led many peasants and sericulture workers to migrate to the Caucasus in search of employment in oil industries and export sectors. This migration brought them into contact with Social Democratic ideologies. At the same time, discontent was mounting among various social strata in Iranian society particularly among Guilan's merchants and peasants. Through the interactions and exchanges between returning workers and merchants from the Caucasus and local actors, numerous associations (*anjomans*) emerged in Guilan. These associations played a foundational role in organizing peasant movements and, concurrently, in fostering constitutional and pro-freedom

movements in the region. This article employs a historical-comparative research method, using library-based data collection and drawing on historical documents, consular reports, government telegrams, and newspapers from the Constitutional period. Within the framework of social history theory, the study seeks to address the central research question: How did silk merchants and silkworm breeders contribute to the formation of associations during the Constitutional era? In pursuit of this main question, the study also examines the following sub-questions: (1) How did land reforms and the penetration of foreign companies lead to peasant dissatisfaction and subsequent migration? (2) In what ways did merchants' and peasants' associations influence the socio-political transformations of the Constitutional Revolution?

Conclusion

and reforms, the dominance of foreign companies over the silk industry, and the increasing economic pressures on peasants and merchants led to the formation of social and political movements in Guilan. Silk merchants and sericulturists played a key role in establishing constitutionalist associations, and the connection between these commercial and rural associations with revolutionary forces in the Caucasus and the collective unity of peasants made Guilan one of the main centers of the Constitutional Revolution. The findings of this paper show that the Constitutional Revolution was not just an urban revolution, but that rural people, sericulturists, and workers also had an important role, and these groups, as part of the revolutionary forces, played a significant role in the capture of Tehran and the downfall of despotism. The conducted research indicates that silk merchants, in addition to their economic activities, were influential in the formation of political and professional associations and particularly supported the peasants.

The change in land ownership of crown lands in favor of princes, merchants, and foreign companies created widespread dissatisfaction among peasants and sericulturists, leading some of them to migrate to the Caucasus. The increasing economic pressures, heavy taxes, and the dominance of foreign companies led to the formation of professional, commercial, and peasant associations, which eventually resulted in local uprisings and the participation of the people of Guilan in the Constitutional Revolution. Foreign merchants, especially Russian and Ottoman companies, took advantage of the existing conditions to increase their control over the silk trade, which led to increased dissatisfaction and confrontation between domestic and foreign merchants. Sericulturists and peasants, by forming

73 Abstract

independent associations, refused to pay the landlord's share and taxes, and ultimately participated alongside constitutionalists in local uprisings and the capture of Tehran. The return of Guilan migrant workers from the Caucasus with social-democratic ideas led to the formation of radical associations and the spread of class awareness among sericulturists and merchants, which played a key role in the Constitutional movement.

Bibliography

Documents

A) Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly (KAMAM)

Report on the Formation of the Anzali Merchants Association" (1324 AH), Number: 13.

Report from Guilan" (25 Safar 1325 AH), Number: 68.

Critique of Amin-al-Zarb on Landholding" (22 Dhul-Qada 1324 AH), Number: 24

B) National Library and Archives of Iran (SACMA)

Telegrams of Mohammad Vali Khan Tonekaboni, Mohtasham-ol-Saltaneh, Hesam-ol-Molk, and the governors and nobles of the provinces to Mostofi-ol-Mamalek, Source ID: 9220/210, Document Number: 5172271.

Report on the Actions of the Peasants of Guilan against the Provincial Assembly," National Provincial Assembly of Guilan, Year 1, Number 1, (22 Rajab 1325 AH).

C) Documentation and History Center of Foreign Affairs Diplomacy (STADOKH)

Document 18-29-1317 AH: "Document from the Ministry of Foreign Affairs to the Representative in Guilan, 22 Safar 1317 AH".

Document 18-29-1317 AH: "Concerning the Document from the Ministry of Foreign Affairs to Montazem-al-Molk, Representative in Guilan, 4 Dhul-Qada 1317 AH".

D) Newspapers

Provincial Assembly of Guilan (1325 AH), Number 1.

Iran Now (1328 AH, Tuesday, 27 Jumada al-Thani), "Women Workers in the Lascaridis Company," Year 1, Number 241.

Iran Now (1328 AH, Saturday, 1 Rajab), "Petition from the People to the National Assembly for Determining the Boundaries for Complaints Against Foreign Companies' Violations," Year 1, Number 244.

Habl al-Matin (1326 AH), Number 230.

Khayr al-Kalam (1328 AH, Saturday, 1 Rajab), "Complaint by Lascaridis Against the Police and Merchants for Interference in Company Affairs," Year 2, Number 47.

- Khayr al-Kalam (1328 AH), "Interrogation News from Lascaridis and Ottoman Consulate".
- Sahel Najat (1328 AH), Tuesday, 5 Dhul-Qada al-Haram, "Trial of Lascaridis and His Revenge Against the Peasants of Gabina Village," Year 1, Number 12.
- Sobh Sadiq (20 Jumada al-Awwal 1325 AH), "Report from the Sericulturists of Rasht," Year 1, Number 71.
- Nasim Shomal (14 Jumada al-Awwal 1326 AH), "Letters of Behbahani and Safa'ali (Zahir al-Dawlah)," Year 1, Number 21.
- Journal of Agriculture and Commerce (1298 AH), Year 2, Number 1, Dr. Moein's Collection, Guilan Studies Research Institute, University of Guilan.

E) Books

- Adamiyat, Fereydoun (1340 AH), "The Thought of Freedom and the Introduction to the Constitutional Movement," Tehran: Sokhan.
- Afari, Janet (1385 AH), "The Iranian Constitutional Revolution," Translated by Reza Rezaei, Tehran: Biston.
- Ashraf, Ahmad (1352 AH), "Economic and Social Characteristics of Agricultural Exploitation Systems in Iran," Tehran: Center for Education in Regional Planning.
- Afshar, Iraj (1359 AH), "Newly Found Papers on the Constitutional Revolution and the Role of Taghizadeh," Tehran: Javidan.
- Amiri, Ali (1394 AH), "Letters of Lascaridis to Mirza Qasem Shoa' al-Tajir Lahijani," Rasht: Farhang Ilia.
- Ansari-Renani, Qasem & Qanbar-Ali Kermani (1380 AH), "Trade in the Qajar Period," Tehran: Allameh Tabatabai University.
- Ibrahim Beyk (1385 AH), "Travelogue of Astrabad, Mazandaran, Guilan, and Astrabad," Edited by Masoud Golzari, Tehran: Foundation for Iranian Culture.
- Bashiri, Ahmad (1362 AH); Quoted from Spring Rice to Gray (1907), "Blue Book" (Secret Reports from the British Foreign Office on the Iranian Constitutional Revolution), Tehran: Now Publishing.
- Bashiri, Ahmad (1363 AH), "Orange Book" (Political Reports from the Russian Foreign Ministry on the Iranian Constitutional Revolution), "Zill al-Sultan and Mohammad Ali Shah Confronted," Tehran: Now Publishing.
- Parto, Afshin (1391 AH), "Guilan and the Jungle Uprising," Rasht: Farhang Ilia.
- Pollack, Jacob Edward (1361 AH), "Pollack's Travelogue," Translated by Kikavous Jehandari, Tehran: Khwarazmi Publishing.
- Terabi-Farsani, Soheila (1384 AH), "Merchants, Constitutionalism, and the Modern State," Tehran: History of Iran.
- Kharabi, Farooq (1386 AH), "The Associations of the Constitutional Era," Tehran: Institute for Research and Development of Humanities.

75 Abstract

- Khodzako, Alexander (1354 AH), "The Land of Guilan," Translated by Sirous Sahami, First Edition, Tehran: Payam Publishing.
- Dolat-Abadi, Yahya (1362 AH), "Hayat Yahya," Fourth Edition, Tehran: Ferdous and Attar.
- Rabino, H. L. (1352 AH), "The Constitutional Movement of Guilan (From Rabino's Notes, Including the Events of Mashhad in 1330 AH)," Edited by Mohammad Roshan, Rasht: Ta'ati.
- Ravassani, Shapur (1368 AH), "The Movement of Mirza Koochak Khan Jungle and the First Soviet Republic in Iran," Bi-ja: Sham.
- Seif, Ahmad (1380 AH), "The Economy of Iran in the 19th Century," Tehran: Cheshmeh.
- Soodagar, Mohammadreza (n.d.), "The Growth of Capitalist Relations in Iran (Transitional Stage)," Tehran: Pazand.
- Issavi, Charles (1362 AH), "The Economic History of Iran, Qajar Period," Translated by Yaqoub Azhand, Tehran: Gostareh.
- Fakhrayi, Ibrahim (1371 AH), "Guilan in the Constitutional Movement," Tehran: Islamic Revolution.
- Foran, John (1389 AH), "The Fragile Resistance; History of Social Transformations in Iran from 1500 AD," Translated by Ahmad Tadin, Tehran: Rasa.
- Kasravi, Ahmad (1370 AH), "History of the Iranian Constitutional Movement," Tehran: Amir Kabir.
- Keshavarz, Karim (1347 AH), "Guilan," Tehran: Franklin Publishing.
- Gilak, Mohammad Ali (1371 AH), "History of the Jungle Revolution," Rasht: Gilakan Publishing.
- Laffon, F., H. L. Rabino (1372 AH), "Silk Sericulture Industry in Iran," Translated by Khamami Zadeh.
- Naeimi Akbar, Anushirvan (1393 AH), "A New Look at the Constitutional Movement in Guilan," Edited and Annotated by Fereydoun Nozad, Attention: Mohammadreza Tavassoli, Rasht: Zeytoon.
- Nozad, Fereydoun & Ali Amiri (1391 AH), "Letters from Guilan: Miscellaneous Correspondences from the Collection of Alexander Hochko, Russian Consul in Guilan in the 1830s," Rasht: Farhang Ilia.
- Majdal-Islam Kermani, Ahmad (1356 AH), "History of the Decline of the Parliament," Isfahan: Isfahan University.
- Al-Husseini, Mahmoud (1325 AH), "Booklet for Settling Accounts," Rasht: Arova-ol-Wathiqa Press. (Available in the Guilan Studies Research Institute Library, Dr. Mohammad Moein's Collection)
- Mar'ashi, Seyed Zahir al-Din (1364 AH), "History of Guilan and Deylaman," Edited by Mohammad Setoudeh, Tehran: Ettelaat.
- Homayoun Katouzian, Mohammad Ali (1368 AH), "The Political Economy of Iran from the Constitutional Revolution to the End of the Pahlavi Dynasty," Volume 1, Translated by Mohammadreza Nafisi and Kambiz Aziz, Tehran: Markaz.

- Yazdani, Sohrab (1401 AH), "Peasants and the Iranian Constitutional Revolution," Tehran: Mahi.
- Youssefdahi, Hooman (1387 AH), "Guilan's Associations in the Constitutional Era," Encyclopedia of Guilan Culture and Civilization, Number 22, Rasht: Farhang Ilia.
- Vosoughi, Mansour (1369 AH), "Rural Sociology," Tehran: Kayhan.
- Ministry of Agriculture (1367 AH), "Silk Sericulture Development Fund and Industries in Iran, Opportunities for Development of Sericulture and Silk Industries in the Country," Deputy of Production Units and Industrial Plant Affairs.
- Yavari, Ahmadrza (1359 AH), "Understanding Traditional Agriculture in Iran," Tehran: Ketab Publishing.

F) Articles

- Ismaili Sangari, Mohammad-Hossein (1399 AH), "Political-Social Movements of Guilan

نقش تجار ابریشم و نوغان داران گیلان در تحولات اجتماعی و سیاسی انقلاب مشروطه

نادیا ره*

سینا فروزش**، معصومه علی پنجه***

چکیده

ابریشم گیلان در بازار اقتصادی شمال ایران نقش مهمی در عصر قاجار داشت. در نتیجه بخش عظیمی از مردم گیلان اعم از تولیدکنندگان و بازرگانان این محصول با اقتصاد ابریشم در ارتباط بودند. اما سیاست‌های اقتصادی دولت از نظر داخلی و خارجی منافع باشندگان ابریشم را تامین نکرد. علاوه بر فشار دولت ایران بر اقتصاد ابریشم، بازرگانان حامی روسیه با توجه به موقعیت‌های گسترده اقتصادی ناقض منافع تولیدکنندگان و بازرگانان این حوزه بودند. از این رو مخالفت با سیاست‌های اقتصادی حکومت مرکزی از سوی تولیدکنندگان و تجار ابریشم توأم با آغاز مشروطیت، بهانه ورود این گروه‌ها جهت حضور در رخداد‌های سیاسی و اجتماعی مشروطه شد. مقاله حاضر در پی این پرسش است که نقش تجار و نوغان‌داران ابریشم گیلان در تحولات اجتماعی و سیاسی انقلاب مشروطه چه بود؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، منافع تولیدکنندگان و بازرگانان ابریشم توأم با افزایش فشار دولت و حکومت محلی موجب شد تا اتحادی بین آنان با دهقانان و مجاهدان مشروطه‌خواه جهت مشارکت در جنبش مشروطه‌خواهی صورت پذیرد. پژوهش

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
nadia.rah@iaui.ir

** دانشیار گروه تاریخ و باستانشناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده
مسئول)، s.foroozesh@iaui.ir

*** استادیار گروه تاریخ و باستانشناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
masomalipanjeh@iaui.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷

پیش‌رو با استفاده از روش تاریخی و به شیوه تحلیلی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای و اسنادی انجام می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: ابریشم، گیلان، تجار ابریشم، نوغان‌داران، مشروطیت.

۱. مقدمه

صنعت ابریشم گیلان از دوره صفویه تا قاجاریه نقشی کلیدی در اقتصاد ایران ایفا می‌کرد. گیلان به دلیل جغرافیای طبیعی مستعد برای احداث توتستان و پرورش کرم ابریشم، به‌عنوان جغرافیای برخوردار این صنعت محسوب می‌شد. به همین سبب اراضی توتستان و پرورش کرم ابریشم به‌عنوان املاک خالصه مورد توجه حکام قرار گرفت و اقتصاد مبتنی بر ابریشم در گیلان پایه‌ریزی شد. در دوره قاجاریه گسترش با اصلاحات در زمین‌داری و واگذاری بخش زیادی از زمین‌های خالصه به بخش خصوصی سبب شد تا ساختار اقتصاد کشاورزی ایران در کل کشور و از جمله گیلان تغییر کند. از سویی اهدای امتیازات دولتی به تجار و کمپانی‌های خارجی از جمله اجازه خرید املاک، تعدیلات مالیات و انحصار واردات تخم نوغان سبب شد تا حضور آن‌ها در گیلان گسترش یابد. این موضوع سبب افزایش نارضایتی تجار، دهقانان و نوغان‌داران داخلی شد. فشارهای معیشتی و اقتصادی بر این گروه اجتماعی سبب مهاجرت تعداد زیادی از دهقانان و کارگران نوغان‌دار به قفقاز برای اشتغال در حوزه‌های نفتی و صادرات و... شد، اما برآیند این مهاجرت، رویارویی با اندیشه‌های سوسیال‌دموکرات بود. از سویی هر روز نارضایتی در سطح عموم طبقات جامعه ایرانی - گیلانی، به‌ویژه تجار و دهقانان، افزایش می‌یافت. در مراودات کارگران و تجار از قفقاز به گیلان، انجمن‌های بسیاری در گیلان شکل گرفت که بنیان‌گذار جنبش‌های دهقانی و هم‌زمان جنبش‌های آزادی‌خواهانه و مشروطه‌خواه در این جغرافیا شد. مقاله حاضر با روش تحقیق تاریخی - تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات اجتماعی و سیاسی انقلاب مشروطه چه نقشی داشتند؟ شیوه گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای، بر اساس اسناد تاریخی، گزارش‌های کنسولی، تلگراف‌های حکومتی و روزنامه‌های عصر مشروطه انجام شده است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی درباره نقش گیلان در مشروطه انجام شده است، اما کمتر به ارتباط میان تجارت ابریشم و نقش تجار و نوغان‌داران (تولیدکنندگان ابریشم) در ساختار اقتصادی و شکل‌گیری انجمن‌های سیاسی پرداخته شده است. در مطالعات اخیر در کتاب «روستاییان و مشروطیت ایران» به قلم سهراب یزدانی از منظر تاریخ‌نگاری و با نگاهی انتقادی به مکتوبات این دوره پرداخته شده است. همچنین عباس پناهی و همکاران، در کتاب «صنعت نوغان‌گیلان در مسیر جاده ابریشم» که در دانشگاه گیلان منتشر شده است، با تمرکز بر چالش‌های صنعت ابریشم در عصر قاجار و تحلیل بروز ناامنی و بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی در این دوره حکمرانی، به نقش بازرگانان و نوغان‌داران ابریشم در تحولات اقتصادی و سیاسی دوره قاجاریه پرداخته‌اند. نویسندگان این کتاب معتقدند؛ یکی از دلایل شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی در دوره مشروطه و پس از آن در صفحات شمالی ایران، ریشه در نارضایتی‌های عمیق اقتصادی و اجتماعی دهقانان و نوغان‌داران در حوزه ابریشم‌خیز گیلان دارد (پناهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۴-۱۰۳). در بین پژوهشگران متاخر در این حوزه مطالعاتی، مقاله سید رحمان حسنی با عنوان «ابریشم در عصر قاجار و تجارت آن از طریق دریای خزر با تکیه بر اسناد آرشیوی (۱۲۴۳-۱۳۲۷ ق. / ۱۸۲۱-۱۹۰۹ م.)» به میزان تولید و تجارت ابریشم در دوره مشروطه اشاره دارد و همچنین نقش عوامل داخلی و خارجی در این صنعت را مورد بررسی قرار داده است. مقاله دیگر از عباس پناهی با عنوان «نقش ابریشم‌گیلان در روابط خارجی ایران عصر قاجار» به کشمکش‌های سیاسی دولت‌های روسیه و انگلستان در ایران، جهت کنترل بر اقتصاد و تجارت ابریشم پرداخته است.

۳. اهمیت و جایگاه تجارت ابریشم گیلان

ابریشم از دیرباز یکی از کالاهای راهبردی بازار جهانی بود. گیلان و مازندران به دلیل همجواری با دریای خزر و رشته کوه البرز از جغرافیای طبیعی ویژه‌ای در ایران برخوردار هستند. به نحوی که آب و هوای این مناطق برای پرورش کرم ابریشم و توتستان بسیار مستعد است. حکمرانان صفوی بنابر اهمیت بازار جهانی ابریشم و محصول مرغوب ابریشم گیلان، املاک این خطه جغرافیایی را از زمره املاک خاصه قرار دادند. (التاریوس، ۱۳۶۳: ۱۶۸) در دوره قاجاریه با وجود فراز و فرودهای اقتصادی، تجارت ابریشم جایگاه خود را

در بازار جهانی حفظ کرده بود و در این چرخه اقتصادی «در سال ۱۸۴۰م/ ۱۲۵۶ق مقدار محصول ابریشم گیلان پنج ششم کل محصول ایران [معادل یک میلیون پوند] بود که ارزش آن نزدیک به ۵۰۰ هزار لیره تخمین زده شد.» (عیسوی، ۱۳۶۲، ۳۵۵) پولاک که در سال‌های ۱۸۵۱م تا ۱۸۶۰م در ایران به سر می‌برد، معتقد بود از صفویان تا زمان وی، تحولی اساسی در زمینه صنایع ایران صورت نگرفته است. وی علل این ضعف در صنعت ایران را عدم وجود امنیت و جنگ‌های مدام خانگی در دوره‌های تاریخی یاد می‌کند، اما با وجود ضعف روز افزون در حوزه صنایع در ایران، تولید و تجارت ابریشم به دلیل اینکه بخشی از اقتصاد معیشتی ایرانیان به ویژه گیلانیان به آن وابسته است کماکان وضعیت مطلوب‌تری نسبت به سایر صنایع دارد و در اروپا با افزایش تقاضا روبرو است. به همین سبب بهای ابریشم در این دوره افزایش یافت. این مسأله موجب رونق تجارت ابریشم ایران شد. (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۷۸)

ابراهیم‌بیک در سفرنامه‌اش به سال ۱۲۷۷ق/ ۱۸۶۰م. در گزارشی از ابریشم ایران- گیلان برای ژنرال دُرُن می‌نویسد:

قاسم‌آباد لاهیجان چهل و سه من به وزن شاه ابریشم داشته و سیاه‌کله رود هفتاد من به وزن شاه، رودسر چهل و دو من به وزن شاه و در لنگرود سالی هزار من کج تابیده خوب به عمل می‌آمده و ابریشم یک من از چهارده تومان الی شانزده تومان به فروش می‌رسیده است. ابراهیم‌بیک لاهیجان را با دوازده هزار جمعیت توصیف می‌کند و می‌گوید: در عرض سال موازی، بیست هزار من ابریشم و یکصد و بیست هزار خروار شتری، برنج به عمل می‌آید و ابریشم لاهیجان بسیار اعلاء می‌باشد و باب فرنگستان است. در ادامه می‌افزاید: رحمت‌آباد منجیل موازی هشتاد و پنج من شاه، ابریشم دارد و زیتون رودبار پنجاه من شاه، لشت‌نشاء سالی هیجده هزار تومان مالیات می‌دهد که محصول آن بیشتر ابریشم و برنج بود. کپورچال پنجاه و پنج من ابریشم به وزن شاه داشت و تالش دولاب دو هزار و پانصد و پانزده من، اسالم صد و پنجاه من ابریشم از جنس مرغوب می‌داد، کرگانرود نیز هفتاد من ابریشم داشت که خوب نبود و یک من، پنج تومان به فروش می‌رسید، آخرین نقطه گیلان که آستارا بود شصت من ابریشم می‌داد. (ابراهیم‌بیک، ۱۳۸۵: ۱۶۶-۱۶۴)

در سال ۱۸۹۰م مقدار ابریشم خام گیلان به حدود ۱۷۰۰۰۰ من تبریز رسید و سپس بر اثر شیوع بیماری پیرین، مجدداً دوران سقوط را پیمود. از آن پس، وارد کردن تخم نوغان مصون از بیماری از اروپا و ترکیه عثمانی و ژاپن آغاز شد، بار دیگر پیشرفتی در صنعت

نوغان حاصل گردید. (کشاورز، ۱۳۴۷: ۱۱۴) «در ژانویه سال ۱۹۰۷م، قیمت محصول ابریشم امین‌الضربی به کیلویی ۳۳ فرانک و ۳۰ سانتیم رسید.» (لافون و رایینو، ۱۳۷۲: ۱۱۸) در دوره مشروطه، شیوه نوغان‌داری به این نحو بود که تجار [اغلب فرنگی] تخم نوغان را وارد می‌کردند و برای هر دو جعبه، یعنی یک باب تلمبار، سه قران می‌پرداختند، اما همان را از ده تا بیست و پنج قران می‌فروختند. در سال ۱۲۸۵-۱۲۸۶ هـ.ش کالا به ارزش ۱/۶۴۴ هزار لیره استرلینگ از روسیه وارد شد در صورتی که ارزش صادرات گیلان به ۱/۶۴۵ هزار لیره می‌رسید. (خودزکو، ۱۳۵۴: ۷۵) عمده کالای صادراتی گیلان ابریشم است که سهمی حدود ۹۹۷۴۲۸ تومان برآورد شد. نکته جالب اینکه از این مقدار مبلغ ۹۷۲۴۲۸ تومان سهم صادرات به اروپا بوده است. (همان: ۱۰۲) «در فاصله سال‌های ۱۸۷۵ تا ۱۹۲۹م. مصرف جهانی ابریشم خام ۵/۵ برابر شد. بر حسب مصرف سرانه نیز برای کشورهای آمریکا، بریتانیای کبیر، آلمان و فرانسه ۳ برابر شد» (Federico, 1997:43). علاوه براین، در فاصله سال‌های ۱۸۹۰ تا ۱۹۱۳ تولید لباس‌های ابریشمی به طور متوسط سالانه ۲.۵۵ درصد رشد کرده است (همان). در بین رقابت‌های تجاری شمال ایران، روسیه به دلیل همجواری با ایران و تسلط بر راه تجاری پراهمیت دریای کاسپین به اروپا، توانست انحصار این مسیر تجاری و تسلط بر تجارت ابریشم شمال ایران را در اختیار خود قرار دهد (Panahi&Kohansal, 2012: 123-125). همه این موارد نشان دهنده تقاضای رو به رشد جهانی برای ابریشم در اواسط قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم است. از سویی چون ابریشم یکی از محصولات محوری در کشاورزی شمال ایران بود، معیشت نوغان‌داران و بازرگانان منطقه به اقتصاد ابریشم، وابسته شده بود. بنابراین هرگونه تغییرات در سیاست‌های اقتصادی و انحصاری مرتبط با این محصول در معیشت و اوضاع اجتماعی و اقتصادی تولیدکنندگان و بازرگانان ابریشم اثرگذار بود. بنابراین مطالعه کنشگری آن‌ها در تحولات این دوره زمانی حائز اهمیت است.

۴. سیاست تعدیل ساختاری بدوی (فروش زمین‌های خالصه)

شیوه زمین‌داری در دوره قاجاریه و تحولات مربوط به آن را می‌توان یکی از عوامل پیدایش رویکرد به انقلاب مشروطه دانست. برای بررسی این موضوع لازم است مالکیت زمین در دوره قاجاریه مورد واکاوی قرار گیرد؛ انواع مالکیت اراضی در این دوره: سلطنتی، دولتی، وقفی، اربابی و خرده‌مالکی بود. زمین‌های سلطنتی به شاه تعلق داشتند. دولت، مالک

زمین‌های دولتی یا خالصه دیوان اعلی شناخته می‌شد. زمین‌های وقفی در اختیار مؤسسه‌های دینی مانند مسجدها، امامزاده‌ها و حتی کلیساها بودند. این سه نوع مالکیت از نظر حقوقی تفاوتی با زمین‌های اربابی نداشتند و در آن‌ها هم روابط ارباب‌رعیتی برقرار بود، اما به طور معمول فشار در این نوع زمین‌ها بر رعیت کمتر از زمین‌های اربابی بود. (یزدانی، ۱۳۹۹: ۳۸) سیاست تعدیل ساختاری بدوی در دوره مظفرالدین‌شاه مهم‌ترین تغییرات شیوه زمین‌داری در دوره قاجاریه محسوب می‌شود، زیرا زمین‌های خالصه به اشخاص فروخته شد و مالکیت خصوصی رسمیت یافت. با اجرای این سیاست «در سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م، خصوصی‌سازی مالکیت زمین، رشد بیشتری یافت.» (کاظم‌بیگی، ۱۳۹۸: ۱۶۸)

بخش بزرگی از خریداران این املاک از طبقه بورژوازی تجاری بودند که در مقابل پرداخت پول به شاه و دولت، به خرید اراضی دولتی و تبدیل آن به املاک اربابی اقدام کردند. (سیف، ۱۳۸۰: ۱۷۷) لشت‌نشاء در گیلان به میرزا علی‌خان امین‌الدوله واگذار شد. سپهدار تنکابنی سرتاسر خالصه استرآباد را خرید. سپس دولت روستاهای خالصه قزوین را به وی واگذار کرد و استرآباد را پس گرفت. (افشار، ۱۳۶۳: ۳۱۳) در نهایت سپهدار تنکابنی مالک تنکابن، کلارستاق و کجور (محال‌ثالثه) شد. خود تنکابن شامل هشتاد پارچه آبادی بود. ناصرالملک نیز علاوه بر املاکی در همدان، زمین‌هایی هم در بین رشت و انزلی داشت. منجم‌باشی بر لنگرود و اطرافش مالکیت یافت. املش و بخش کوهستانی جنوب خاوری گیلان به خانواده صوفی تعلق داشت. تالش در تیول عمیدالسلطان سردار امجد قرار گرفت. (یزدانی، همان: ۴۲-۴۱) با اعمال سیاست تغییر شیوه زمین‌داری انتظار می‌رفت درآمد تولیدات کشاورزی به انباشت سرمایه در دست مالکان منجر شود، اما این اتفاق رخ نداد و شواهدی که از افزایش درآمد سرانه حکایت کند، ناچیز بود. (همایون کاتوزیان، ۱۳۶۸: ۹۹) «در ایران رشد و تکامل سرمایه‌داری زائیده پویش اقتصادی-اجتماعی جامعه نبود.» (سوداگر، ۱۳۶۹: ۱۶) بلکه تجاری شدن کشاورزی، آغاز شیوه سرمایه‌داری نوین در ایران بود. یکی از پیامدهای این نوع سرمایه‌داری، «تبدیل شدن ایران به کشور تأمین‌کننده مواد خام کشورهای غربی بود.» (عیسوی، ۱۳۶۲: ۸۴) عمده مالکان گیلان و مازندران اراضی خود را به کشت محصولات تجاری اختصاص دادند. «عمده مالکانی که در مازندران و گیلان در این زمینه فعالیت می‌کردند عبارت بودند از: مفتخرالملک در لاهیجان، سردار معتمد در تولم، سپهدار اعظم در تنکابن، عمیدالسلطنه و ضرغام‌السلطنه در تالش، امین‌الدوله در لشت‌نشاء و ... بودند.» (مجله فلاح و تجارت، ۱۳۹۸: ۲۳) «بنابر گزارش دبیر سفارت

نقش تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات ... (نادیاره و دیگران) ۸۳

انگلیس، در این دوره درآمد ارزی کشور از صدور ابریشم بالغ بر هفتصد هزار لیره استرلینگ بود.» (رابینو، همان) سیاست‌های نوین اقتصادی مبتنی بر صادرات محصولات سبب افزایش اهمیت زمین‌های زراعی شد و تمایل خرید خرده مالکان به سرمایه‌گذاری در این بخش افزایش یافت.

درآمد قابل توجه حاصل از سود زمین‌های زراعی موجب روی آوردن گروه‌های مختلف به زمین‌داری و در نتیجه رشد مالکیت خصوصی شد. به جز نبود امنیت مالی و ترس از سرمایه‌گذاری در سایر بخش‌ها، به‌ویژه صنعت، خرید اراضی خالصه و غصب زمین‌های دیوانی (تیول) مهم‌ترین علت رشد مالکیت خصوصی بود. (اشرف، ۱۳۵۲: ۱)

ورود این زمین‌داران غیرحرفه‌ای را به طبقه مالکان بزرگ نباید تنها به علت منافع اقتصادی و قدرت سیاسی دانست، بلکه ارزش‌های اعتباری و حیثیتی نیز عده‌ای را به‌سوی ملک‌داری سوق داد؛ زیرا در جامعه ایرانی آن زمان، تعداد روستاها و مزارع در تملک هر مالک، برای وی نوعی اعتبار و حیثیت اجتماعی می‌آورد. (وشوقی، ۱۳۶۹: ۱۷۲)

نظام زمین‌داری در این دوره دستخوش دگرگونی‌های عمیقی شد که بارزترین تحول آن کاهش املاک خالصه و گسترش میزان املاک خصوصی بود. لغو تیول‌داری در سال ۱۲۸۶/۱۹۰۷ خ. به نفع پاره‌ای از دهقانان بود؛ اما در واقع توفیری در قضایا به وجود نیاورد؛ بلکه بر اساس سیاست نوین اقتصادی، دهقانان مالیات‌پرداز به دولت شدند (فوران، ۱۳۸۹: ۲۸۱). عریضه‌های بسیاری، از سوی نوغان‌داران، در مرکز اسناد مجلس موجود است که نشان از آن دارد که معیشت نوغان‌داران تحت فشار مالیات به فقاقت افتاده است و با عریضه از مجلس شورای ملی استمداد تخفیف مالیات دارند (کمام، ۱۵۳۶). از سویی تامین تخم نوغان توتستان‌ها از عهده دولت خارج شد و به عهده نوغان‌داران درآمد. به دلیل عدم تخصص ضررهای جبران‌ناپذیری به آنها وارد آمد. در یکی از عریضه‌های نوغان‌داران دهستان‌های لنگرود آمده است:

تخم نوغان تحویل گرفتیم به محل شلمان، دریاکنار، ویسه، خافخر، یوناغ و حاجی محله و سایر قراها که نزدیک به محل ما بوده‌اند، بعد از گذاشتن تخم نوغان به تلنبارها تماماً خراب شده و تمام توت‌ها بایر مانده. معاش کمترینان در این قراء از حاصل نوغان بوده، امر معیشت از دست رفته، محل کمترینان بی‌بار شده. در این قراء

مبلغ کلی مالیات به دولت تقدیم می‌شود. ملاحظه حقارت و آه و ناله اطفال و تحت کسری حساب از طلب خارجه و داخله یکسره قطع امید بریده شد. گشایش کارهای خود را، اول از پروردگار و دوماً از امنای مجلس محترم می‌خواهیم. (ماکما، ۱۴۲۱)

علاوه بر مالیات دولت، کلیه امورات مربوط به صنایع کشاورزی به تدریج وابسته شد و بازار آن توسط کنسولگری های مستقر در گیلان هدایت می‌شد. (پناهی، ۱۳۹۹: ۱۱) در یکی از اسناد مربوط به ابریشم وزیر مختار روسیه از وزیر امور خارجه این کشور تقاضا می‌کند که بر اساس قراردادهای تجاری ایران، روسیه از دولت ایران تقاضای کاهش گمرک ابریشم نموده و همچنین همین مبلغ اندک نیز اجباری به پرداخت در رشت نباشد (قاضیها، ۱۳۸۰: ۱۱۹ و ۱۲۰). بانک استقراضی روس با اعطای پیش پرداخت و وام‌های متعدد در هنگام خرید تخم نوغان سعی نمود ابریشم خام گیلان را با کمترین قیمت پیش خرید کند و این محصول را به انحصار خود درآورد (انتز، ۱۳۶۹: ۸۵) بنابراین سیاست تعدیل ساختار بدوی و تغییرات شیوه زمین‌داری نه تنها به نفع دهقانان نوغاندار نشد بلکه آن‌ها به دولت و تجار تخم نوغان که عمدتاً خارجی بودند، مقروض شدند. عصیان ناشی از این فشار منطقه جغرافیایی شمال را که عمدتاً نوغاندار بودند، دربرگرفت.

۵. انجمن‌های ملاکین و تجار

افزایش نارضایتی ملاکین و نوغان‌داران گیلان، مقارن با دوره مشروطه رخ داد. لذا در این برهه زمانی در گیلان انجمن‌های رسمی: (۱- انجمن‌های ایالتی، ۲- انجمن‌های ولایتی، ۳- انجمن‌های بلدی) و انجمن‌های غیررسمی: (۱- انجمن‌های سیاسی ۲- انجمن‌های صنفی، ۳- انجمن‌های اقلیت‌های فرهنگی و معنوی) شکل گرفته بود (خارابی، ۱۳۸۶: ۶۷). در تلگراف هارتویک به مورخ ۱۹ آذر ۱۲۸۶ ش. / ۱۱ دسامبر ۱۹۰۷ آمده است، تعداد انجمن‌ها در رشت همچنان در حال افزایش است و در حال حاضر تعدادشان به ۱۲ انجمن رسیده و طبقات مختلف مردم و پیشه‌وران را در بر گرفته‌اند. (بشیری، کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ۵۲) از جمله انجمن‌های سیاسی و صنفی که در طلیعه انقلاب مشروطه در گیلان شکل گرفتند

کمیته سری انقلاب، کمیته سری گیلان، فرقه اجتماعيون و عاميون ایران (فرقه مجاهدین)، فرقه اجتماعيون و عاميون قفقاز، فرقه مجاهدین کسما، جامعه آدمیت، انجمن انصاف، انجمن اخوت، انجمن نصرت، انجمن صفاییه، انجمن خیریه، انجمن

نقش تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات ... (نادیا ره و دیگران) ۸۵

اتحادیه اسلامی، انجمن روحانیون ایران، انجمن ملاکین، فرقه داشناکسوتیون، فرقه
هنچاک، فرقه وفا، فرقه حقیقت، انجمن فاطمیه، کمیته برق، کمیته ستار، فرقه
سوسیال‌دمکرات، انجمن شرافت، انجمن حسن، انجمن سیاریه، انجمن کبیر و...

بودند (یوسفدهی، ۱۳۸۷: ۱۳۰-۷۸).

۱.۵ انجمن ملاکین

توسط مالکین مناطق مختلف گیلان در شهر رشت تشکیل شد و مؤسسين این انجمن
کسانی چون حاج سیدرضی و حاج سیدخلیل از مالکین گیلان بودند. (رایینو، ۱۳۵۲: ۱۰۵)
هدف مؤسسين این انجمن مبارزه با جنبش‌های دهقانی و انجمن‌های حامی آنان بود.
دهقانان در طی جنبش مبادرت به تشکیل شوراهای روستایی جهت احقاق حقوق از دست
رفته خود در مقابل مالکین نمودند. همچنین آنان از پرداخت مال‌الاجاره به اربابان خودداری
کردند. «اهالی گیلان ابریشم و مال‌التجاره را متمسک نموده و غرضشان از این تحصن آن
است که آنچه بین ایشان با صاحبان املاک قرارداد شده (مال‌الاجاره)، نپردازند.» (بشیری،
کتاب آبی، ۱۳۶۳: ۳۷) در واقع، نخستین هدف از تشکیل انجمن ملاکین مقابله با شوراهای
روستایی بود. مهمترین برنامه‌های انجمن در راستای رسیدن به اهدافشان عبارت بودند از:

۱. اعتراض به انجمن ولایتی گیلان در خصوص اقدامات دهقانان و تلاش در جهت
جذب حمایت انجمن ولایتی در مقابله با دهقانان، که در نهایت انجمن ولایتی به
حمایت از مالکین برخاست و حکم به اطاعت دهقانان در مقابل اربابان داد. (انجمن
ولایتی گیلان، ۱۳۲۵: ش ۳: ۱)

۲. ارسال اعتراضات مختلف به مجلس در خصوص اقدامات دهقانان و درخواست
حمایت از مجلس.^۱

۳. محکوم نمودن انجمن‌های حامی دهقانان و الغای هرگونه مرام سوسیال دموکراسی
که توسط آن‌ها در بین دهقانان نشر داده می‌شد. (رایینو، ۱۳۵۲: ۲۲)

۲.۵ انجمن‌های تجار

این انجمن‌ها در تقابل با ملاکین و همسو با دهقانان، از تشکیل‌های شرکت‌کننده در انقلاب
مشروطیت بودند. زیرا تجار این دوره از هر طبقه‌ای که بودند اعتبارشان بین مردم زیاد بود
و عموم مردم آن‌ها را به راستگویی و درست‌کاری می‌شناختند، در شهرهای بزرگ

ملکالتجار وجود داشت که عملاً رئیس انجمن بازرگانی محل بود این مقام از سوی حاکم ولایت به او داده می‌شد. به همین دلیل بین توده مردم احترام و ارزش اجتماعی زیادی داشتند و علاوه بر قدرت اجتماعی و اقتصادی، عامل دیگری که بر قدرت‌شان می‌افزود نزدیکی به طبقه روحانیت بود. (انصاری رنانی و کرمانی، ۱۳۸۰: ۲۸-۲۷) هرچند جنبش مشروطه با چوب بستن تجار و طغیان خشم فروریخته تجار عصیان‌زده آغاز شد و گستردگی سیاسی و اجتماعی یافت. اغلب تجار برای کسب منافع و موقعیت، انجمن‌های مختص به خود را در سراسر کشور تشکیل دادند. (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۱۶۴) در گیلان نیز، از ابتدای دوره مشروطه، تلاش‌هایی جهت تشکیل انجمن تجار انجام شد. یکی از انجمن‌های تجار در بازار تیمچه آقا محمدحسن رشتی شکل گرفت. محمدولی خان تنکابنی، هدف از ایجاد آن را برای نجات حیات این آب و خاک و عموم اهالی یاد کرده است. سید صادق آقا، سید میرزا علی، آقا شیخ محمدحسین، آقا شیخ علی‌اکبر شریف علما، حاج شیخ محمدحسین اختر، شیخ عبدالرحیم، آقا شیخ عراقین، محمدمیرزا سردار جلیل، امیر مؤیدالشجاع لشکر، سالار افخم امیر دیوان، عبدالرحیم خان، دکتر نیک، میرزا محمدعلی مستوفی و... اعضای این انجمن هستند که در تلگراف محمدولی خان تنکابنی دیده می‌شود. (ساکما، ۱۳۲۷: ۵۱۷۲۲۷۱) از طرف تجار شهر انزلی فعالیت‌هایی صورت پذیرفت. این انجمن در سال ۱۳۲۴ق در انزلی توسط تجار محلی تشکیل شد. (کمام، ۱۳۲۴، ش ۱۳: ۳) روزنامه حبل‌المتین در این باب نوشت: «انجمن اتحادیه تجار انزلی در ظرف این هفته منعقد و مشغول مذاکرات اهم شدند. این اتحاد دو انجمن [انجمن تجار و انجمن بلدیة انزلی] برای پیشرفت تجارت خوب و به‌قاعده است.» (حبل‌المتین، ۱۳۲۶: ۲: ۲۳۰)

۳.۵ رویارویی تجار داخلی با اندیشه‌های وارداتی توسط کمپانی‌های خارجی (نمونه موردی: گیلان)

علاوه بر مشارکت تجار و کمپانی‌های ابریشم داخلی در تشکیل انجمن‌های عصر مشروطه که برای مطالبه‌خواهی شکل گرفته بود، برخی از کمپانی‌های خارجی نیز به فعالیت حزبی پرداختند. شاید بتوانیم این فعالیت کمپانی‌ها را نخستین رویارویی عملی ایرانیان با احزاب نوگرا بدانیم. هنگامی که شعبه‌ای از حزب سوسیال‌دموکرات روسیه در ایران و در محل گیلان تشکیل شد. پایه‌گذاران آن عزیزبکف، نریمانف، چاپارادزه بودند و عنوان این شعبه را «سازمان همت» نام‌گذاری کردند. اهداف این سازمان توسط روزنامه هکتوگرافیک منتشر

شد: ۱- آزادی زنان کارگر از تسلط سرمایه‌داران ۲- انتقاد از روشنفکرانی که خود را از مردم عادی و ساده جدا کرده بودند. ۳- افشاگری فساد دربار و روحانیون وابسته به آن. (رواسانی، ۱۳۶۸: ۵۷-۵۸)

کمپانی لاسقاریدیس (Laskaridis) به مالکیت تاجر یونانی و تبعه عثمانی تایانوت و پسرانش^۲ در تجارت محصولات مهم اقتصادی گیلان نظیر برنج، چای، کنف و به ویژه ابریشم در کنار کمپانی تومانیانس و تجارتخانه جمشیدیان و تجار دیگری چون موسیو مغاکیان، موسیو خانجانیان، موسیو بغدادیان و قیصری و... در بازار رقابت بودند. لاسقاریدیس جز نخستین تجاری بود که بر اساس اهداف سازمان همت رویه تجارتخانه‌اش را هدفمند کرد (پناهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴۱-۱۴۵). به نقل از روزنامه ایران نو به تاریخ ۱۳۲۸ق/ ۱۲۸۹ش اداره پيله لاسقاریدیس کارگران زن را برای پاک کردن پيله استخدام کرد. این کار بر اساس موازین عرفی و شرعی خلاف عنوان شده است. از طرف عموم علماء اسلام به انجمن ولایتی اخطار شده که از حکومت بخواهد زن‌های مسلمان را از رفتن در ادارات منع کنند. حکومت بر حسب قانون به اداره نظمیه اعلام کرد که کدخدایان، زن‌ها را موقتاً از رفتن در ادارات منع کنند تا قرار حجابی برای آن‌ها داده شود. سایر ادارات خارجه عموماً ممنوع شده جز اداره شرربار لاسقاریدیس‌ها که ابدأ اعتنائی نکرده و بار عام برای ورود زن‌ها در اداره خود داده‌اند. اداره نظمیه چند نفر پلیس و سرباز در اطراف اداره لاسقاریدیس‌ها نگاه داشته که زن‌های مسلمان مانع از ورود به اداره شوند، نیکلای لاسقاریدیس به عموم اجزای کارخانه خود دستور برخورد با پلیس را صادر کرد و در این زد و خورد یک نفر پلیس را با قمه زدند که مشرف به موت شد و رئیس پلیس و یک پلیس دیگر را مجروح و یک نفر سرباز را هم توقیف کردند. (ایران‌نو، ۱۳۲۸: ۴) لاسقاریدیس‌ها از قنصل روس حمایت گرفتند و شکایتی تنظیم شد و توانست نتیجه دادرسی را به نفع خود تغییر دهند. (خیرالکلام، ۱۳۲۸ق: ۳-۱)

حمایت شهبندری عثمانی از کمپانی و تبرئه شدن آن موجب شد تا نمایندگانی از انجمن ولایتی و طبقات علماء، طبقات اعیان و تجار و اصناف نامه‌ای با تلگراف مخصوص خطاب و رونوشت به «مجلس دارالشورای کبری» و دیگر دوائر دولتی با این مضمون نوشتند که از رفع شر لاسقاریدیس‌ها احقاق حق نمایند و مدعی شدند که اگر این مسأله به طور سرسری اصلاح شود ریشه فساد کننده خواهد شد. با این روند هر ساعت اسباب فتنه موجود است و فردا است که در سر آب و قیمت پيله و یا بهانه دیگر باز همین اوضاع

خطرناک‌تر از این بروز کند. در ادامه از مجلس و نمایندگان دولت در لاهیجان استدعاء داشتند که حدود رفتار حضرات با ادارات و اهالی معین شود تا همه بدانند تا چه اندازه باید مطیع اوامر آن‌ها باشند. (ایران نو، ۱۳۲۸ق: ۳) با شکایات تجار و انجمن‌های محلی مسیو خاربلوس رئیس شهرداری عثمانی در گیلان و نیکلای لاسقاریدیس توقیف شدند و برای‌شان مجلس استنطاق تشکیل دادند. نمایندگان انجمن ایالتی، کمیته ستار، نایب‌الحکومه گیلان و قونسلات حضور داشتند. (خیرالکلام، ۱۳۲۷ق) لاسقاریدیس در جواب مجادله دفاع دیگری از خود نمود و ده دوازده شاهد علیه او شهادت دادند. لاسقاریدیس نیز تلافی این امور را از رعیت درآورد، چنانکه رعایای دهستان گابیه از تعدیات لاسقاریدیس‌ها با حال رقت‌انگیز در هوای سرد و بارانی به در خانه علماء اعیان و وکلاء حکومت متجلی شدند و صدای «وا محمدای» ایشان به فلک می‌رسید. بدون منزل، بدون مکان، بدون مخارج، بدون بالاپوش از ده رانده شده بودند. (ساحل نجات، ۱۳۲۸ق: ۳)

کدخدا با محمدخان نزد لاسقاریدیس رفتند و گزارش ارائه کردند در ازا لاسقاریدیس به پشتوانه حمایت امان‌الله‌خان بهاءالسلطنه و امجدالسلطان و حاج شیخ اسمعیل از وکلای انجمن که با او مشترک‌المنافع‌اند چنان تنبیه و تهدید شدند که شرح بسیط آن در نشریه ساحل نجات آمده است و در انتهای گزارش نوشته شده است:

...این همان محمدخان بود که برای حفظ عصمت و ناموس اهالی لاهیجان با لاسقاریدیس‌ها طرف شد و خود را به دهان مرگ برد. ای خانه‌ات خراب ای اسکناس! حالا تا لاسقاریدیس زنده است محمدخان روز خوش نخواهد دید تا ایرانی توبه کند هرگز اسم لاسقاریدیس را بدون صلوات و سلام نبرد. (ساحل نجات، سال اول، ش ۱۲، ص ۳، سه‌شنبه ۵ ذی‌قعدة الحرام ۱۳۲۸ق)

خیرالکلام در ۲۶ جمادی‌الثانیه ۱۳۲۸ق نوشت: «...این بی‌همه‌چیز را که مالک همه چیز است ما دیدیم، گدا بود به ایران آمد، به ادا و حيله به بهانه پيله یک گیلان را خراب کرد تا خود آباد شد.» (خیرالکلام، ۲۶ جمادی‌الثانیه ۱۳۲۸ق)

خیرالکلام به شماره ۷۵ در شوال سال ۱۳۲۸ق نوشت:

شما که می‌دانید امروز حکومت گیلان با حضرت اشرف آقای لاسقاریدیس است البته هیچ رعیتی از دست حاکم نمی‌تواند شکایت بکند. بروید صبر کنید خدا صابران را دوست دارد. در همان ماه شوال در اخبار شهری خیرالکلام از دیگر شعب لاسقاریدیس در رشت چنین آمده است: ناظم‌التجار در معامله پيله هزاروپانصد تومانی که با

نقش تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات ... (نادیاره و دیگران) ۸۹

لاسقاریدیس کرده بود، هزارودویست تومان به موجب قبوضی که در دست دارد پرداخته و الباقی را حواله به آقا سید محمد تاجر قزوینی کرده که آقاسیدمحمد به لاسقاریدیس پردازد. آقاسیدمحمد از تعدیات و شرارت لاسقاریدیس زهر خورد و خود را کشت. لاسقاریدیس دو نفر از موزریندهای خود را به حجره ناظم‌التجار فرستاد. موزریندان او از اقدامات وحشیانه و هتک احترام این تاجر محترم چیزی فروگذار نکردند. تاجر محترم رشت که اینگونه هتک احترامات را در هیچ عهدی از استبداد و مشروطه ندیده بودند تعجب‌کنان خواستند به نصایح عاقلانه آن دو وحشی که نماینده یک خرس جنگل یونان بوده‌اند از این حرکات رادع شوند که آن دو وحشی موزرها را کشیدند و با صدای بلند رجز خوانی از سرگرفتند... (خیرالکلام، شماره ۷۵، شوال ۱۳۲۸ق)

تجارتخانه لاسقاریدیس علاوه بر دفتر مرکزی در رشت، نمایندگی‌هایی نیز در سراسر گیلان داشت. تاجرانی چون شعاع‌السلطنه پسر حاجی یوسف، میرزا علی‌خان طالع، میرزا داوود صدر دانشی، برادران قُصیری، مشهدی ابوالقاسم کریم و مشهدی میرزا آقاکریم نمایندگان او در نقاط مختلف گیلان بودند. (امیری، ۱۳۹۴: ۲۲-۱۳) بر اساس اسناد میزان مصرف تخم نوغان در توتستان لاسقاریدیس در دهستان ارباستان لاهیجان سالی ۵۰ باب بوده است. (امیری، همان: ۴۶) از نظر سیاسی و تجاری کمپانی لاسقاریدیس از حمایت ویژه دولت عثمانی برخوردار بود، زیرا از نشان مرغ دوسر در تجارت ابریشم بهره می‌برد. نشان مرغ دوسر امتیاز خاصی است که از طرف دولت عثمانی واگذار می‌شد تا بر روی جعبه تخم نوغان چاپ کنند. در آن سال‌ها این امتیاز به مسیو پهناجی واگذار شده بود. (حسنی، ۱۳۸۶) بنابراین سیاست‌های رویه کاری او می‌توانست نقش محوری در گیلان داشته باشد.

۶. مشارکت نوغان‌داران در انجمن‌های روستایی

همسو با جامعه ملاکین و تجار، فشار مضاعفی بر روی رعایای نوغاندار در روستاهای گیلان وارد شد. آن‌ها نیز به تبعیت از انجمن تجار و تحولات جامعه شهری مشروطه را گامی به سوی رهایی از وضعیت معیشتی موجود دانستند. در حالی که کسروی در این باب معتقد است:

دیه‌نشینان نام مشروطه شنیده و معنی آن را آشوب و خودسری می‌پنداشتند و این بود که لگام گسیختگی می‌نمودند و در بسیاری از دیه‌ها بیرقی بالای مسجدها زده و در آنجا گرد آمده و به نام این که «ما مشروطه شده‌ایم» به شور و آشوب پرداختند. (کسروی، ۱۳۵۴: ۲۴۸)

اما در باب مفهوم سنجی مشروطه از سوی روستاییان گیلان در «ساحل نجات آمده است:

معنی مشروطیت تحدید حدود دولت و تعیین حقوق هرکس و اجرای قانون مساوات [است]. پس مادامی که حدود دولت معین نشود و حقوق هرکس محفوظ نباشد و قانون عدل و نصفت مجری نگردد، نمی‌توان گفت مشروطیت داریم. خیلی خوب حدود دولت محدود است که دارالشوراء داریم. الحال می‌خواهم بدانم حقوق مردم محفوظ است یا نه؟ نه ابداً حق کسی محفوظ نیست؛ زیرا کسی نمی‌تواند ادعای حق خود کند. به محض اینکه ادعای حق خود کرد و عرض خود را به دارالشوراء و یا به وزیر مسئول نمود، مغضبین از هر کناره به تلگراف خبر می‌دهند که فلان فرد که مدعی فلان حق است، بیجا می‌گوید و راه خطا می‌پوید. چه حقی دارند که حق بگوید و حق بجوید این مفسد است و آشوب‌طلب، بلکه کافر است و زندیق. (ساحل نجات، ۱۳۲۵: ش ۱، ص ۱)

نوغان‌داران گیلانی با رویکرد عمیق‌تری به مشروطه می‌نگریستند، در روزنامه صبح صادق به زبان نوغان‌داران یادداشتی نوشته شده است که تصورات و حقایق معیشت نوغان‌داران را نمایه می‌سازد:

دهاتی می‌پرسید که مشروطه چیست؟ جواب داده می‌شد که مشروطه می‌گوید که مالک و ارباب، پيله که سهمی زارع است به جبر نمی‌تواند ببرد و زاید از مال‌الاجاره حق ندارد از رعیت بگیرد و ارباب نمی‌تواند رعیت را مجبور کند که تو باید حکماً پيله خود را به من بفروشی به فلان قیمت و در فلان اداره تسلیم کنی. بلکه رعیت باید آزاد باشد به هر که می‌خواهد بفروشد و به هر قیمت که می‌خرند بفروشد. رعیت چون این سخنان شنید مبهوت ماند که آیا ممکن است در این کره ارض رعیت آزاد باشد، پس چون اثر آزادی را محسوس دیدند چنان گردیدند که می‌گویم مشروطه را با مقاش از ایشان جدا نتوان کرد، الان باید بگویم که اگر هیچ‌کس اقدام در عمل مشروطه نکند و در استحکام او نکوشد همان رعایای قراء و دهات خودشان از عهده برمی‌آیند. (صبح صادق، شماره ۷۴، سال ۱، شنبه ۲۴ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵)

۱.۶ نوغان‌داران در انجمن‌های روستایی: اواخر سال ۱۳۲۴ق/ ۱۲۸۵ش انجمن‌های

روستایی در سایر نقاط کشور تشکیل شدند. در گیلان، لشت‌نشاء، کرگانرود، اسالم، شفت و دیلمان در تأسیس انجمن روستایی پیش‌رو بودند. انجمن‌های روستایی را گاه «انجمن ملی» و گاهی «انجمن بلدی» می‌نامیدند، اما به طور کلی با نام‌های «انجمن دهات»، «انجمن اطراف» و «انجمن بلوکات» شناخته می‌شدند. (یزدانی، همان: ۱۰۷-۱۰۶) نوغان‌داران گیلان که در ابتدا چشم به انجمن ولایتی دوخته بودند، توقع داشتند انجمن ولایتی ترتیب تازه‌ای به نوغان‌داری بدهد. از جمله به آنان اجازه دهد از هر که می‌خواهند تخم نوغان بگیرند و به جای آن که تخم نوغان را به اداره تحویل بدهند، قیمتش را بپردازند و خودشان آن را بفروشند. (صبح صادق، ۱۳۲۵: ۳-۲) مالکین چنین ترتیبی را نپذیرفتند. انجمن ولایتی نیز احکامی به سود مالکین صادر کرد. در این احکام وابستگی نوغاندار به زمین امری قانونی دانسته شد. شیوه تقسیم محصول پيله را درست شمرد و تأکید شد که رعایا باید سهم زمیندار را بپردازند و تقسیم محصول نوغان باید به روال گذشته باشد. (کمام، ۱۳۲۵: ۶۸) نوغان‌داران عناد ورزیدند و شورش‌های شکل گرفت. (رایینو، همان: ۳۱) میرزا رحیم شیشه‌بر، از ملاکین بود که به نمایندگی اصناف در انجمن ولایتی رسید. صد تن از اهالی رشت نامه‌ای به کنسول انگلیس نوشته و خواهان برقراری مشروطیت و آزادی در سراسر کشور شدند. نام رحیم شیشه‌بر در بین این اسامی است. (آدمیت، ۱۳۴۰: ۲۵۰) علاوه بر میرزا رحیم شیشه‌بر، سید جلال شهر آشوب و افصح‌المتکلمین از ابتدای مشروطیت طرفدار حقوق رعایا بودند، در مقابل دولت، مجلس، حکومت محلی و انجمن ولایتی قرار گرفتند. در رشت پيله جمع نمی‌شد و مالیات زمین مانده بود. در چنین وضعیتی انجمن روستایی در انزلی و سپس کسما و دیگر نقاط دایر شد. (یزدانی، همان: ۱۷۸)

۲.۶ نقش نوغان‌داران در عملکرد انجمن‌های روستایی: نظام اقتصادی جامعه گیلان

مبتنی بر ارباب‌رعیتی شکل گرفته بود. نوغان‌داران گیلان، از جمله رعایایی بودند که با زمین‌های توتستان پیوند معیشتی داشتند، بنابراین پس از اینکه زمین‌های خالصه توسط خاندان‌های محلی و تجار در اصلاحات دوره مظفرالدین‌شاه خریداری شد، مراودات اجتماعی آن‌ها نیز مبتنی بر ارتباط و سیاست‌های اربابان جدید تغییر کرد. در مجموع رعایا محروم از هرگونه حقوق اقتصادی و اجتماعی بودند. در تنظیم این روابط هیچ توجهی به منافع قشری این گروه نمی‌شد و آن‌ها موظف به پرداخت به موقع بهره مالکانه و مالیات سرانه بودند که تحویل مالکان می‌شد. (مرعشی، ۱۳۶۴: ۲۲۷)

شوال و ذی‌القعدة ۱۳۲۳ق/ دی و بهمن ۱۲۸۴ش، پس از چند ماه که از استقرار مجلس می‌گذشت، قانون «عمل تسعیر و تفاوت عمل» لغو شد و رأی به بازگشت تیول داده شد. تصویب این قانون نه زمین‌داری بزرگ را لغو می‌کرد و نه فشار مالیاتی بر روی دهقانان را کاهش می‌داد، زیرا این مصوبه توسط نمایندگانی صادر شد که جملگی از مالکین بودند. در گیلان حاج امین‌الضرب، تاجر ابریشم و از طبقه ملاکین در مجلس حضور داشت. وی در ۲۰ ذی‌قعدة/ ۱۴ دی مسأله تیول را مطرح کرد و این مسأله را به زیان دولت و ملت دانست و عنوان کرد: شخصی که سالانه هزار تومان موجب دارد از تیول خود پنجاه هزار تومان به دست می‌آورد. (کمام، ۲۴)

در نامه‌ای از گیلان آمده است؛ وکیل زارعین به قانون نظام‌نامه حق ندارد در مجلس بیاید. روستاییان که از مشروطه انتظار از بن برانداختن بیرق ظلم را داشتند به این نتیجه رسیدند که قوانین مصوب جدید در مناسبات ارباب‌رعیتی تغییری ایجاد ننموده است. به همین سبب رویکرد نوینی در مبارزه با نظام ارباب‌رعیتی پدید آمد. در رویکرد جدید مبارزات سیاسی و اجتماعی انجمن‌های محلی در روستاها شکل گرفت و با خیزش خودجوش روستاییان بر علیه کینه و نفرتی که از ارباب داشتند آتش قیام در دل رعایا شعله‌ور شد و در قالب انجمن‌های محلی سروسامان گرفت. (بشیری به نقل از رایس، کتاب آبی، ج ۱، ۱۳۶۲: ۲۸-۲۳) سیاست کلی مجلس شورای ملی حفظ نظام زمین‌داری بود و مخالف سرپیچی روستاییان بودند و پرداخت بهره مالکانه را وظیفه آنان می‌دانست، به‌طوری که از انجمن گیلان خواست که اصول مشروطیت را به دهقانان فهمانده و در دفع اغتشاشات دهقانان اقدام عاجل به عمل آورند و طی تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی خواستار برچیده‌شدن انجمن‌های محلی شدند و تشکیل انجمن‌های محلی در قریه‌ها را غیرقانونی اعلام کردند. (رابینو، ۱۳۵۲: ۲۹) از سویی انجمن‌هایی چون انجمن ملاکین باهدف مبارزه و شکست دادن دهقانان تشکیل شدند و در نگرش از به انجمن‌های روستایی معمولاً معتقد بودند؛ انجمن‌های روستایی «مقصودی غیر از خوردن مال ارباب نداشتند.» (مجدالاسلام، ۱۳۵۶: ۵۲) عملکردهای متفاوت سیاسی و در برخی موارد ضدونقیض انجمن‌های غیررسمی گیلان در درجه نخست به شرایط سیاسی حاکم بر جامعه و تقسیم گروه‌های سیاسی به دو طیف طرفدار مشروطه و هواخواه استبداد برمی‌گشت و از طرف دیگر ناشی از عدم تعریف ساختار و برنامه مشخص در نظامنامه انتخابات انجمن‌ها، برای انجمن‌های غیررسمی بود. نصرالسلطنه سپهدار گیلان، مجری

اجرای این سیاست شد. با اعمال این سیاست ملاکین محلی از جمله ارفع‌السلطنه در اسالم و کرگانرود با غصب اموال رعایا و زندانی کردن آن‌ها به اتهام همراهی با مشروطه‌خواهان سبب خشم مردم شد و مردم نیز به تلافی به سوی اقامتگاه او یورش بردند. (فخرائی، ۱۳۷۱: ۲۱۳) قائله‌ای در تالش به راه افتاد و حدود دویست نفر از اهالی اسالم و کرگانرود در حالی که مسلح بودند به بازار ریختند و در حالی که قصد کشتن ارفع‌السلطنه را داشتند، قزاق‌خانه شهر را خلع سلاح کردند. (آفاری، ۱۳۷۹: ۲۲۱) در لشت‌نشاء نیز دهقانان بر امین‌الدوله شوریدند و به طرف رشت رفتند و در انجمن شهر بست نشستند. دهقانان فومن نیز علیه ملاکین و اربابان دست به شورش زدند تا جایی که سیدرضی، مالک بزرگ فومن، به تهران گریخت. (پناهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۹) شورش‌های دهقانی تا سال ۱۲۸۶ش تداوم داشت، صدیق‌الرعایاء مالک کسما کشته شد. مالکان لنگرود در نزاعی بر سر تحکیم قدرت انجمن‌های خود با یکدیگر درگیر شدند و نوغان‌داران در این شرایط از پرداخت سهم پيله و بهره مالکانه امتناع ورزیدند. چنانکه در تلگراف‌های اسفند ۱۲۸۶ش آمده است:

در لنگرود مبارزه بین میرزا عبدالله منجم‌باشی و میرزا اسحق‌خان مشکات‌السلطنه که هر کدام بر انجمن‌هایی که تأسیس کرده‌اند تکیه دارند، ادامه دارد. دولت قادر نیست بر ستیز و اعتبار خود که در مناقشه و اختلاف بین این مدعیان [حکومت بر] لنگرود که از بین رفته است تجدید و احیاء کند. (بشیری، کتاب نارنجی، ۱۳۶۳: ۱۶۴)

نتایج این نزاع‌ها، تهی شدن ذخایر مالی طرفین بود. به‌طوری که منجم‌باشی بیش از ۴۰ هزار تومان به دو تاجر روس مقروض شد. او برای رفع مشکل مالی، درآمد حاصل از اجاره زمین‌هایش را بالا برد که این امر سبب نارضایتی دهقانان شد. مستأجرین از تحویل مقدار معینی از پيله ابریشم به منجم‌باشی خودداری ورزیدند و اقدام به تهیه تخم نوغان از یونانی‌ها و ترک‌ها کردند، زیرا آن‌ها شرایط پرمفعت‌تری به نوغان‌داران پیشنهاد کردند. (همان)

۳.۶ سرانجام انجمن‌های روستایی: محرم ۱۳۲۶ق / اسفند ۱۲۸۶ش محمدعلی‌شاه

فرمان حکومت گیلان را به نام علی‌خان ظهیرالدوله صادر کرد. وی به ظهیرالدوله که پیش‌تر رئیس دربار ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه بود، حکم کرد: «در نظم محل و ایصال مالیات مراقبت به عمل [بیاورید]». (بشیری به نقل از هارتوبگ، کتاب نارنجی، ج ۱، همان: ۸۵) دیری نپایید که او به دلیل نفوذ فزاینده انجمن‌ها توانست بر امور ولایت و از جمله بر کار موسسات تجاری اتباع روس احاطه یابد. از سویی قضایای سرپیچی دهقانان گیلان به

تهران رسیده بود و سیدعبدالله بهبهانی از ظهیرالدوله خواست به موضوع رسیدگی کند. (نسیم شمال، ۱۳۲۶: ۴) بنابراین ظهیرالدوله سیاست‌هایش را مبتنی بر کسب رضایت دهقانان پی‌ریزی کرد. لذا طی اعلامیه‌ای رسماً بخشودگی مال‌الاجاره جنسی دهقانان و لغو رسم اقامت اجباری دهقانان بر روی زمین ارباب را اعلام کرد. (جبل‌المتین، ۱۳۸۴: ۴) این حکم مغایر با تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی در مجلس شورای ملی بود. زیرا در مصوبه مجلس شورای ملی تأکید شده بود نوغان‌داران باید در ازای بدهکاری مال‌الاجاره و بهره مالکانه، پیلۀ ابریشم خود را به مالک بدهند. صدور این حکم، بلوایی در روستاها برپا کرد و نوغان‌داران از پرداخت سهم پیلۀ خود امتناع ورزیدند. در رشت نیز مردم مانع از ورود کاروان حامل پیلۀ حاجی رستم بادکوبه‌ای به بازار رشت شدند و اموال کاروان را به آتش کشیدند. (آفاری، همان: ۲۱۰)

سیاست‌گذاری ظهیرالدوله قدرت انجمن‌های ملی را تعدیل ساخت. اعضای انجمن ولایتی دوره دوم گیلان، مجموعه مقررات و رسوم حاکم بر ارباب و رعیت و مسائل روستا را مجدداً بازنگری کردند. حاجی میرزا محمدرضا یکی از اعضای انجمن به مظلومیت نوغان‌داران چنین اشاره کرد: در مال‌الاجاره هم بعضی اجحاف است... در تمام دنیا مرسوم است که تخم نوغان و تخم جو را باید ارباب مجانی بدهد. در گیلان نصف هزینه تخم نوغان را ارباب به گردن رعیت وامی‌گذارد. (ساکما، ۱۳۲۵: ۱) انجمن ولایتی دوره دوم، مقررات جدید را به صورت کتابچه تحت عنوان «کتابچه تسویه حقوق» در بیست و هشت برگ منتشر کرد. از نظر انجمن ولایتی کتابچه در حکم قانون بود و مالکان و رعایا را ملزم به رعایت آن می‌نمود. این کتابچه در سه فصل تدوین شد. فصل نخست، در باب حقوق مالک به رعیت آمده است رعیت مستاجر بدون اجازه مالک نمی‌تواند با اداره یا تاجر یا طواف قرارداد ببندد و حق فروش پیلۀ به هیچ یک از این‌ها را ندارد. فصل دوم؛ در حقوق رعیت به مالک آمده است هرگاه نوغان رعیت خراب شود باید بهای تخم نوغان را که از مالک گرفته است به صورت نقد یا پیلۀ تحویل دهد. همین‌طور باید بهای مال‌الاجاره مالک را نیز بپردازد. فصل سوم؛ در باب حقوق مالکین به یکدیگر است و از ارباب‌ها خواسته شده است که در کارهای جمعی مانند: حفر رودخانه، سرکردن خانه، توت کاری و مانند این‌ها رعایای خود را به یاری رعایای ارباب‌های همسایه بفرستد. (الحسینی، کتابچه تسویه حقوق، ۱۳۲۵ق: ۱-۲۷) این قوانین مغایر خواسته‌های نوغان‌داران مظلوم بود و بار دیگر بلوایی در گیلان به راه افتاد و این بار منجر به بسته شدن انجمن ملی شد.

در تلگراف‌های ۲۳ تیر تا ۱ مرداد ۱۲۹۷ش / ۱۴ ژوئیه تا ۱۳ اوت ۱۹۰۸م آمده است:

با بسته شدن انجمن ملی توسط حاکم گیلان به بی‌نظمی‌هایی که در رشت شروع شده بود بار دیگر پایان داده شد، عناصر انقلابی از اقدامات دولت به هراس افتادند و با عجله از کشور خارج شدند. سردار افخم حاکم جدید گیلان با شکوه و بدون ممانعت عناصر انقلابی به گیلان آمد. در لاهیجان و لنگرود و بندرانزلی نیز با سرکوب انقلابیون کارها به روال گذشته بازگشت و سالار موید فرماندار لاهیجان که برکنار شده بود طی تلگرامی با حقوق و اختیارات قبلی‌اش ابقاء شد. یکی از خاندان منجم‌باشی نیز با سرکوب انجمن نجم‌الممالک و کسب رضایت عمومی اهالی لنگرود و رودسر به سمت فرماندار این شهر منصوب شد و دوباره قدرت خاندانش را تحکیم بخشید. (کتاب نارنجی، همان: ۲۷۹)

ظهیرالدوله در بدو ورود به گیلان مجری درخواست مجلس مبنی بر سرکوب شورش‌های محلی شد. بر اساس قانون مجلس شورای ملی، چون گیلان یک ولایت به حساب می‌آمد نه یک ایالت پس بنابراین یک انجمن مرکزی در رشت کافی بود و مابقی انجمن‌های روستایی و شهری باید منحل می‌شد. دو نماینده به همراه دویست بریگاد به رشت فرستاده شد تا فرمان انحلال انجمن‌های روستایی اجرا شود و تاکید شد که هیچ تقاضایی مبنی بر تشکیل انجمن نیز در رشت نباید ارسال شود. (کرمانی، ۱۳۴۷: ۶۰۸) در ادامه اجرای این سیاست با به چوب بستن دهقانان در میدین شهر و روستا، اخذ حق مالکانه، گروگان گرفتن خانواده رعایا، اخراج از زمین کشاورزی بدون دلیل و فقط بر اساس تمایلات خوانین، از جمله رفتارهای اربابان و مالکین اراضی گیلان با رعایا و دهقانان نوغاندار در گیلان بود. (اشرف، ۱۳۵۲: ۷) این رفتار زمین‌داران زمینه را برای توسعه انجمن‌ها و شورش‌های محلی فراهم ساخت.

۷. اتحاد نهایی

انجمن‌ها نقش رهبری جنبش دهقانی مردم گیلان را داشتند، آن‌ها زمینه را برای اعتراض مردم عادی و عامی فراهم کردند (پورمحمدی، ۱۳۸۶: ۶۰) در زمستان و بهار ۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ش نوغان‌داران از پرداخت مالیات امتناع ورزیدند و بر مستغلات مالک حمله بردند. در حوالی رشت و انزلی برای نمایش و طرح مطالبات خود به شهرهای مذکور سرازیر شدند و مردم این شهرها نیز از آن‌ها استقبال کردند (مومنی، ۱۳۵۹: ۱۲۸).

افصح المتکلمین (واعظ و روزنامه‌نگار)، میرزا رحیم شیشه‌بر (پیشه‌ور) و سید جلال سیف‌الشریعه از جمله کسانی بودند که علاوه بر انجمن‌های شهری (تجار) در انجمن‌های روستایی نیز نفوذ داشتند آن‌ها برای کمک به کشاورزان «انجمن ابوالفضلی» را راه‌اندازی کردند. مشابه این کار را میرزا جواد ناطق در انجمن آذربایجان برای میانجیگری بین رعایا و خان‌ها در ماکو انجام داد و به‌عنوان رهبر دهقانان الگو انجمن ابوالفضلی در رشت شد (پرتو، ۱۳۹۱: ۸۶-۸۸). در کسما نیز حاجی احمد کسمایی که کارخانه ابریشم‌کشی و توتستانی وسیع در این منطقه داشت رهبری جنبش روستایی را برعهده گرفت. در تالش نیز حاجی ملاعلی این وظیفه را در مقابل با عمیدالسلطنه برعهده گرفت. (یزدانی، همان: ۲۳۶) وقتی خان‌های خرده‌مالک که خاستگاه شهری و روستایی داشتند توانستند اتحادی با روستاییان در برابر زمین‌داران بزرگ ایجاد کنند. هسته اولیه جنبش مشروطه در گیلان مستحکم شد و قیام رشت آغاز شد. این رخداد به یک‌باره اتفاق نیفتاده است. در یادداشت‌های رابینو آمده است؛ بیش از پانصد روستایی به شهر آمدند تا خواسته‌هایشان را مطرح کنند. (رابینو، همان: ۵۲) مسئله زمین به عنوان مظهر قدرت اقتصادی همواره محور اصلی در کشمکش‌های سیاسی و اقتصادی بود. در انقلاب مشروطه مناقشات ارضی یکی از موضوعات اصلی در گیلان بود و در این مناقشات اقتصاد کشاورزی سنتی نیز روزه‌روز رو به افول رفت و طبقه دهقان که تولیدکننده ثروت بودند با فقر معیشتی زیر بار فشار مالیات سنگین قرار گرفتند. نوغان‌داران بخشی از طبقه دهقانان گیلان بودند. بررسی گزارش‌های کنسولی سفارت انگلیس در دوره مشروطه به سه عریضه دهقانی در سطح کشور اشاره دارد، این سه مورد از رشت، تالش و یزد گزارش شده است (کاظمی؛ ابراهامیان، ۱۳۷۶: ۶۰). که نشان دهنده مطالبه‌گری طبقه دهقانان گیلان است.

میرزا رحیم شیشه‌بر برای نوغان‌داران نوشت که از پرداخت مال‌الاجاره به خوانین خودداری کنند. از این رو، رعایا به حرف او جلوی بار پیل‌ه حاجی رستم بادکوبه‌ای را گرفته و زیر لگد گذاشتند. مالکین با شنیدن خبر به انجمن رفتند و از حرکات میرزا رحیم شکایت کردند و به حکم رئیس انجمن میرزا رحیم اخراج شد. سید جلال همین کار را در لشت‌نشاء انجام داد. او با سخنرانی‌های شورانگیز در بین کشاورزان نوغاندار آن‌ها را علیه زمین‌داران برانگیخت و رهبر این جنبش روستایی شد و دو سه هزار طرفدار جان سپرده در لشت‌نشاء پیدا کرد (آفاری، همان: ۲۱۰). دیری نپایید که مجاهدین رشت با چهارده شاخه که نام «انجمن عباسی» بر آن‌ها نهاده بودند، در سراسر گیلان نفوذ یافتند. (آدمیت،

۱۳۵۴: ۲۱) همچنین کمیته ایرانی سوسیال‌دموکرات قفقاز در همکاری تنگاتنگ با کمیته ستار در رشت، به‌صورت متوالی داوطلبانی را با جنگ‌افزار کامل از قفقاز به ایران فرستاد (کسروی، ۱۳۷۰: ۱۱). پیامد این ارتباط، ارسال سلاح‌هایی مانند تفنگ و بمب‌دستی برای مشروطه‌خواهان بود. در باکو، حزب اجتماعیون‌عامیون مراکزی برای ساخت سلاح داشت (کسروی، همان: ۷۲۷ و ۷۲۶). گزارش‌های متعددی از حمل سلاح بین قفقاز و انزلی در مال‌التجاره‌های دریایی بازرگانان ابریشم ثبت شده است. وسایل جنگی از قبیل رولور (هفت تیر)، برونینگ، فشنگ و باروت، اسباب و اشیاء بمب و نارنجک‌سازی را در جعبه‌های سربسته و باز به عنوان مال‌التجاره به بندرانزلی حمل می‌نمودند. بیشتر این سلاح‌ها توسط ناخدای کشتی تقی‌آف به بندرانزلی حمل شده است. تاجر ابریشم ارمنی بالاسان و سایر نمایندگان جمعیت گیلان در ساحل، جعبه‌ها را تحویل گرفته و به مغازه و انبار بالاسان منتقل می‌کردند و از آنجا با اسب و گاری به رشت و منزل سردار محی (معزالسلطان) و منزل آوادیس از اعضای انجمن تجار انتقال داده می‌شد (نعیمی اکبر، ۱۳۹۳: ۳۷).

یکی از کسانی که پس از بمباران مجلس و تعقیب آزادی‌خواهان توسط سردار افخم در گیلان، از ایران خارج شد، «میرزا کریم‌خان» بود که پس از بیست روز با لباس مبدل از رشت متواری شد. (گیلان، ۱۳۲۸: ش ۳۸، ۴) میرزا کریم‌خان اجاره‌دار زمین‌های توتستان لشت‌نشاء و از نوغان‌داران این منطقه بود (افشار، ۱۳۶۸: ۳۵۵). برادرش معزالسلطان از جمله تجار بازار رشت بود. آن‌ها توانستند شعبه اجتماعیون رشت را در اختیار بگیرند. میرزا حسین‌خان کسمایی از کارخانه‌داران و تاجر ابریشم بشاخه اجتماعیون کسما را ایجاد کرد. شعبه اجتماعیون رشت و کسما در برخی مواقع با دهقانان و نوغان‌داران همدلی کردند اما با انجمن‌های روستایی و جنبش‌های دهقانی همراه نبودند (پرتو، ۱۳۹۱: ۶۸). اجتماعیون دارای باورهای برابری خواهانه و گاه سوسیالیستی بودند، در مجموع ثبات اندیشه نداشتند (یزدانی، ۱۳۹۹: ۱۵۶) با این وجود آزادی‌خواهان گیلانی تحت رهبری و مدیریت کمیته ستار و با همکاری آزادی‌خواهان قفقازی از جمله میرزا حسین خان کسمایی، با یک نقشه منظم و طراحی شده، توانستند آقابالاخان را به قتل رسانده و به حکومت استبدادی او در گیلان پایان دهند. پیوند تنگاتنگی که شعبه اجتماعیون رشت با مبارزان قفقازی داشت، در بیرون آوردن رشت از دست مستبدان و سپس فتح تهران در ۲۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۷ ق نقش مؤثری داشت و سبب قدرشناسی مشروطه‌خواهان گردید. (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱۱۵/۳)

۸. نتیجه‌گیری

از دیرباز تولید ابریشم به وسیله نوغان‌داران در گیلان یکی از مهمترین مشاغل اقتصاد کشاورزی این جغرافیا بوده است. اهمیت این محصول در دوره قاجاریه به حدی بود که معیشت بسیاری از دهقانان و بازرگانان به این محصول وابسته بود. به نحوی که تغییرات در سیاست‌های دولت در قبال نوغان‌داری می‌توانست در تحولات اقتصادی و سیاسی منطقه اثرگذار باشد. با تغییر سیاست‌های دولت در مالکیت زمین‌های خالصه در سیاست تعدیل ساختار بدوی این زمین‌ها که عمدتاً در گیلان زیر کشت توتستان و پرورش ابریشم و در اختیار نوغان‌داران بودند به مالکیت شاهزادگان، تجار و کمپانی‌های خارجی درآمد. با لغو تیول‌داری نوغان‌داران، نارضایتی گسترده‌ای در میان آن‌ها ایجاد شد. یافته‌های این مقاله و اسناد تاریخی نشان می‌دهند که نارضایتی نوغان‌داران هم‌زمان با تأسیس انجمن‌های تجار و ملاکین در تحولات مشروطه در سال ۱۲۸۶ش / ۱۹۰۷ م بود. تفسیر مشروطه‌خواهی در بین انجمن‌های تجار، ملاکین متفاوت بود و حتی در بین نوغان‌داران نیز واژه‌های قانون، عدل، مساوات به منظور این تفسیر می‌شد: «دیگر نیاز نیست در سال پيله سهم ارباب داده شود.» مطالبه‌خواهی نوغان‌داران سبب شد تا در سال ۱۲۸۵ش انجمن ولایتی ترتیبی تازه برای نوغان‌داری انجام داد و به نوغان‌داران این اجازه داده شد که از هر کسی که می‌خواهند تخم نوغان بگیرند و به هرکسی که می‌خواهند بفروشند، اما مالکین این ترتیب را نپذیرفتند و قوانین در انجمن ولایتی دوره دوم گیلان، به نفع مالکین تغییر کرد و قرار شد نوغان‌داران سهم زمیندار را به صورت پيله پردازند. نوغان‌داران عناد ورزیدند در تقابل با نظام ارباب‌رعیتی و ملاکین به سیاست‌های اقتصادی حکومت اعتراض کردند. این اعتراضات با حمایت انجمن‌های شهری (تجار و بازرگانان) روبرو شد. برخی از اعضای انجمن‌های شهری مانند میرزا رحیم شیشه‌بر و شهر آشوب در افزایش آگاهی عمومی نوغان‌داران و شکل‌گیری انجمن‌های روستایی و نقش‌آفرینی کردند. آن‌ها با سخنرانی، نوغان‌داران را در پرداخت مالیات و بهره مالکانه پيله باز داشتند. نوغان‌داران با اعتراض به شهرها آمده و تجمع کردند. جنبش آن‌ها در نهایت هم‌سو با قیام‌های محلی به گسترش جنبش انقلابی در گیلان انجامید. در یک جمع‌بندی کلی اصلاحات زمین‌داری، سلطه کمپانی‌های خارجی بر صنعت ابریشم و افزایش فشار اقتصادی بر دهقانان و تجار به شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی و سیاسی در گیلان انجامید. تجار ابریشم و نوغان‌داران روستایی در تأسیس انجمن‌های مشروطه‌خواه نقش کلیدی داشتند و ارتباط انجمن‌های تجاری و روستایی با

نقش تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات ... (نادیا ره و دیگران) ۹۹

نیروهای انقلابی قفقاز و اتحاد عمومی دهقانان موجب شد تا گیلان به یکی از کانون‌های اصلی انقلاب مشروطه تبدیل شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. مجلس شورای ملی جهت بررسی اوضاع گیلان در طی جنبش دهقانی نماینده‌ای به نام حسام‌الاسلام را به گیلان روانه کرد. (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۲)
۲. اناستیس، اودسا و نیکلای

کتاب‌نامه

الف) اسناد

۱. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام):
«راپورت تشکیل انجمن تجار انزلی» (۱۳۲۴ق)، شماره: ۱۳.
«راپورت از گیلان» (۲۵ صفر ۱۳۲۵ق)، شماره: ۶۸.
«عریضه اهالی آب‌کنار انزلی به مجلس درباره سنگینی مالیاتشان و تقاضای تخفیف و رسیدگی»، شماره: ۱۵۳۶.
«عریضه رعایای شلمان لنگرود به مجلس و درخواست تخفیف مالیات به‌جهت عمل‌نیا آمدن نوغان و پاسخ مجلس»، شماره: ۱۴۲۱.
«نقد امین‌الضرب از تیول‌داری» (۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ق)، شماره: ۲۴.
۲. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)
«تلاکراف‌های محمدولی خان تنکابنی، محتشم‌السلطنه، حسام‌الملک حکام و بزرگان ولایات به مستوفی‌الممالک»، شناسه منبع: ۲۱۰/۹۲۲۰، شماره سند: ۵۱۷۲۲۷۱.
«راپورت اقدامات دهقانان گیلان در مقابل انجمن ولایتی»، انجمن ملی ولایتی گیلان، سال ۱، شماره ۱، (۲۲ رجب ۱۳۲۵).

۳. مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی امور خارجه (استادوخ)

- سند ۱۸-۲۹-۱۳۱۷ق. «سند سواد حکم وزارت امور خارجه به کارگزار گیلان، ۲۲ صفر ۱۳۱۷ق».
- سند ۱۸-۲۹-۱۳۱۷ق. «در خصوص سواد کاغذ وزارت امور خارجه به منتظم‌الملک، کارگزار گیلان، ۴ شهر ذی‌قعدة ۱۳۱۷ق».

۱۰۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

ب) روزنامه‌ها:

- انجمن ولایتی گیلان (۱۳۲۵ ق)، شماره ۱.
- ایران نو (۱۳۲۸ ق، سه‌شنبه ۲۷ جمادی‌الثانیه)، «کارگران زن در کمپانی لاستقاریدیس»، سال ۱، شماره ۲۴۱.
- ایران نو (۱۳۲۸ ق، شنبه اول رجب)، «عریضه مردم به مجلس دارالشورای کبری جهت تعیین حدود مردم برای شکایات علیه تخلفات کمپانی‌های خارجی» سال ۱، شماره ۲۴۴.
- حبل‌المتین (۱۳۲۶ ق)، شماره ۲۳۰.
- خیرالکلام (۱۳۲۸ ق، شنبه غره رجب)، «شکایت لاستقاریدیس از پلیس و تجار به اتهام مداخله در امور کمپانی»، سال ۲، شماره ۴۷.
- خیرالکلام (۱۳۲۸ ق)، «خبار استنطاق از لاستقاریدیس و شهرداری عثمانی».
- ساحل نجات (۱۳۲۸ ق)، سه‌شنبه ۵ ذی‌قعدة الحرام «محاکمه لاستقاریدیس و تلافی او از رعایای دهستان گابینه»، سال اول، شماره ۱۲.
- صبح صادق (۲۰ جمادی الاول ۱۳۲۵)، «رپورت نوغان‌دارن از رشت»، سال ۱، شماره ۷۱.
- نسیم شمال (۱۴ جمادی الاول ۱۳۲۶)، «نامه‌های بهبهانی و صفاعلی (ظهیرالدوله)»، سال ۱، شماره ۲۱.
- مجله فلاح و تجارت (۱۲۹۸)، سال ۲، شماره ۱، مجموعه دکتر معین، پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان.

ج) کتاب:

- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران: سخن.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹)، انقلاب مشروطه ایران، ترجمه رضا رضایی، تهران: بیستون.
- اشرف، احمد (۱۳۵۲)، مشخصات اقتصادی و اجتماع نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران، تهران: مرکز آموزش و پرورش در برنامه‌ریزی منطقه‌ای.
- افشار، ایرج (۱۳۵۹)، اوراق تازه‌یاب مشروطیت و نقش تقی‌زاده، تهران: جاویدان.
- امیری، علی (۱۳۹۴)، نامه‌های لاستقاریدیس به میرزا قاسم شعاع‌التجار لاهیجانی، رشت: فرهنگ ایلیا.
- انصاری رنانی، قاسم و قنبرعلی کرمانی (۱۳۸۰)، تجارت در دوره قاجاریه، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- ابراهیم بیک (۱۳۸۵)، سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان و استرآباد، تصحیح مسعود گلزاری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اولثاریوس، آدام (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه: احمد بهپور، تهران: ابتکار.

نقش تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات ... (نادیا ره و دیگران) ۱۰۱

- بشیری، احمد (۱۳۶۲): به نقل از اسپرینگ رایس به گری (۱۹۰۷)، کتاب *آبی* (گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس در باره انقلاب مشروطه ایران، تهران: نشر نو.
- بشیری، احمد (۱۳۶۳)، کتاب *نارنجی* (گزارش‌های سیاسی وزارت امور خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران) *ظلال‌السلطان* و محمد علی‌شاه رودر رو، تهران: نشر نو.
- پرتو، افشین (۱۳۹۱)، *گیلان و خیزش جنگل*، رشت: فرهنگ ایلیا.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، *سفرنامه پولاک*، ترجمه کی‌کاووس جهان‌داری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- پناهی، عباس؛ سید حسین حسینی مقدم؛ نادیا ره (۱۴۰۰)، *صنعت نوغان‌گیلان در مسیر جاده ابریشم*، رشت: دانشگاه گیلان.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴)، *تجارت، مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: تاریخ ایران.
- خارابی، فاروق (۱۳۸۶)، *انجمن‌های عصر مشروطه*، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- خودزکو، الکساندر (۱۳۵۴ش)، *سرزمین گیلان*، ترجمه سیروس سهامی، چاپ اول، تهران: انتشارات پیام.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، *حیات یحیی*، چاپ چهارم، تهران: فردوس و عطار.
- رایینو، هـ.ل (۱۳۵۲)، *مشروطه گیلان (از یادداشت‌های رایینو به انضمام وقایع مشهود در سال ۱۳۳۰ هـ.ق)*، به کوشش محمد روشن، رشت: طاعتی.
- رواسانی، شاپور (۱۳۶۸)، *نهضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری شورایی در ایران*، بی‌جا: شمع.
- سیف، احمد (۱۳۸۰)، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، تهران: چشمه.
- سوداگر، محمدرضا (بی‌تا)، *رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (مرحله انتقالی)*، تهران: پازند.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، *تاریخ اقتصادی ایران*، قاجاریه، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۷۱)، *گیلان در جنبش مشروطیت*، تهران: انقلاب اسلامی.
- فوران، جان (۱۳۸۹)، *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی*، ترجمه: احمد تدین، تهران: رسا.
- قاضیها، فاطمه (۱۳۸۰)، *اسناد روابط ایران و روسیه در دوران فتح‌علی شاه و محمد شاه قاجار*، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
- کسروی، احمد (۱۳۷۰)، *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر.
- کشاوری، کریم (۱۳۴۷)، *گیلان*، تهران: انتشارات فرانکلین.
- گیلک، محمدعلی (۱۳۷۱)، *تاریخ انقلاب جنگل*، رشت، نشر گیلکان.
- لافون، ف، ه ل، رایینو (۱۳۷۲)، *صنعت نوغان در ایران*، ترجمه خمایی زاده.

۱۰۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- نعمی اکبر، انوشیروان (۱۳۹۳)، نگاهی تازه به مشروطه در گیلان، تصحیح و تحشیه: فریدون نوزاد، اهتمام: محمدرضا توسلی، رشت: زیتون.
- نوزاد، فریدون؛ علی امیری (۱۳۹۱)، نامه‌های گیلان: مکاتبات پراکنده از مجموعه‌ی الکساندر کوچکو کنسول روسیه در گیلان در دهه ۱۸۳۰ میلادی، رشت: فرهنگ ایلیا.
- مجدالاسلام کرمانی، احمد (۱۳۵۶)، تاریخ انحطاط مجلس، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- الحسینی، محمود (۱۳۲۵ق)، کتابچه تسویه حقوق، رشت: مطبعة عروه الوثقی. (موجود در کتابخانه پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان، مجموعه دکتر محمد معین)
- مرعشی، سیدظهیرالدین (۱۳۶۴)، تاریخ گیلان و دیلمستان، به‌کوشش محمد ستوده، تهران: اطلاعات.
- مومنی، باقر (۱۳۵۹)، مسئله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران، تهران: پیوند.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۶۸)، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، جلد اول، ترجمه: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- یزدانی، سهراب (۱۴۰۱)، روستاییان و مشروطیت ایران، تهران: ماهی.
- یوسفدهی، هومن (۱۳۸۷)، انجمن‌های گیلان در عصر مشروطه، دانشنامه فرهنگ و تمدن گیلان، شماره ۲۲، رشت: فرهنگ ایلیا.
- وثوقی، منصور (۱۳۶۹)، جامعه شناسی روستایی، تهران: کیهان.
- وزارت کشاورزی (۱۳۶۷)، «صندوق مطالعاتی توسعه نوغان‌داری و صنایع ابریشم ایران، امکانات توسعه نوغان‌داری و صنایع ابریشم کشور»، معاونت امور واحدهای تولید و کشت صنعت‌ها.
- یاوری، احمدرضا (۱۳۵۹)، شناخت کشاورزی سنتی ایران، تهران: کتاب.

د) مقاله:

- اسماعیلی سنگری، محمدحسین (۱۳۹۹)، «جریان‌های سیاسی-اجتماعی گیلان در اواخر دوره قاجار (شاخص: خوانش اندیشه سیاسی-اجتماعی جنبش جنگل)»، جستارهایی در زمینه گیلان عصر قاجار، گزیده مجموعه مقالات همایش ملی گیلان در گستره قاجار، به کوشش: عباس پناهی، قم: میراث ماندگار.
- پناهی، عباس (۱۳۹۹)، «نقش ابریشم‌گیلان در روابط خارجی ایران عصر قاجار»، فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، دوره ۱۱، شماره ۲۲، صص ۲۶-۱.
- پورمحمدی املشی، نصرالله (۱۳۸۶)، «نگرشی جامعه شناختی به جنبش‌های روستایی گیلان در عصر مشروطه»، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ. سال دوم، شماره هفتم، صص ۵۲-۷۱.
- حسنی، سید رحمان (۱۳۸۶)، «ابریشم در عصر قاجار و تجارت آن از طریق دریای خزر با تکیه بر اسناد»، فصلنامه گنجینه اسناد، شماره ۶۷، صص ۹-۲۴.

نقش تجار ابریشم و نوغان‌داران گیلان در تحولات ... (نادیاره و دیگران) ۱۰۳

کاظم‌بیگی، محمدعلی (تابستان ۱۳۸۹) «اصطلاحات مالی مجلس اول و اجرای آن در مازندران، تاریخ اسلام و ایران، س ۲۰، دوره جدید، ش ۶، پیاپی ۸۵ صص ۱۶۳-۲۰۲.

علیپور، مجید (۱۳۹۵)، «مطالعه تطبیقی جنبش‌های دهقانی آذربایجان و گیلان در دوره مشروطه»، کارنامه تاریخ، سال دوم، شماره ششم، صص ۷۷-۱۰۴.

ه) منابع لاتین:

Federico, G. (1997). *An Economic History of the Silk Industry, 1830-1930* (Cambridge Studies in Modern Economic History). Cambridge: Cambridge University Press.

Panahi, Abas& Kohansal, Hasan(2012), *The importance Of guilan silk and its economic signifcance at Safavid period in Caspian region*, CJES(ISI),June&.Vol.pp 122-129.